

çıkar. Meselâ *Mecelle*'de Hanefî fihki esas alınarak tahkîmin kul hakkına taalluk eden malî davalarla sınırlı tutulduğu (md. 1841), yani tarafların iradesine bırakılan özel davalarda hakem tayini câiz kabul edilirken kamu haklarıyla ilgili davalarda câiz kabul edilmediği ve tahkîmle ilgili hükümlerin yargılama hukukunun genel çerçevesi içinde kaldığı görülür.

Bir uyumsuzluk için birden fazla hakemin tayini câiz olmakla birlikte karar safhasında hakemlerin görüş birliği içinde olması aranır. Hakemlerin çoğunlukla alacakları kararın geçerliliği tarafların buna önceden muvafakatlerine bağlıdır. Hakemin tayini, uyumsuzluğa düşen tarafların ortak kararına ve hakemin de kabulüne bağlı olduğundan karar öncesi hakemin çekilmesi veya taraflardan birinin onu azletmesi mümkündür. Hakemin belli bir süreyle sınırlı olarak görevlendirilmesi halinde de sürenin bitmesiyle hakemin görev ve yetkisi sona erer (*Mecelle*, md. 1846). Hakemin usulüne uygun biçimde vereceği karar, sadece o olayla ilgili olarak ve kendini hakem tayin edenler hakkında geçerlidir ve fakihlerin çoğunluğuna göre tarafları bağlar (*Mecelle*, md. 1842, 1848). Hakemin verdiği karara karşı yargı yolunun açık olması (*Mecelle*, md. 1849), hakemin takdir hakkına müdahaleden çok verdiği hükmün şer'î esaslara ve usule uygunluk ve kamu düzeni açısından incelenmesi mahiyetindedir. Yine de hakem kararları karşısında yargının yetkisi konusunda doktrinde farklı görüşler vardır (tahkîm usulü ve hakem kararlarının mahiyetiyle ilgili geniş bilgi için bk. **TAHKİM**).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 430; III, 425; VI, 307; Buhârî, "Ahkâm", 13, "Cihâd", 168; Müslim, "Akzîye", 16, "Cihâd", 64-65; Ebû Dâvûd, "Akzîye", 9, "Edeb", 62; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 209; Sadrüşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1978, IV, 57-69, 199; İbn Ferhûn, *Tebşiratu'l-hükâm* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire 1406/1986, I, 62-64; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, IV, 196; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kâdir* (Kahire), VI, 406-410; Şirînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV, 378; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Kahire), V, 427-431; *Mecelle*, md. 1790, 1841-1851; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükâm*, IV, 805-815; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, V, 635-654; Abdülkerim Zeydân, *Nizâmü'l-kağâ fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad 1984, s. 291-297; Mes'ad Awvâd Hamdân el-Cühenî, *et-Tahkim fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1994, tür.yer.; Kahtân Abdurrahman ed-Dürî, *'Akdü't-tahkim fi'l-fikhi'l-İslâmi ve'l-kânûni'l-vad'î*, Bağdad 1405/1985, tür.yer.; "Tahkîm", *Mu.F*, X, 233-247; E. Tyan, "Hakam", *EP* (İng.), III, 72.

AHMET AKGÜNDÜZ

HAKEM I

(الحكم)

Ebü'l-Âsî el-Hakem b. Hişâm
b. Abdîrahmân er-Rabazî
(ö. 206/822)

Endülü's Emevî emîri
(796-822).

154 (771) yılında doğdu. Annesi Zuh-ruf İspanyol asıllı bir câriyedir. Babası I. Hişâm'ın ölümü üzerine 3 Safer 180'de (17 Nisan 796) tahta çıktı. Hükümdarlık dönemi birçok karışıklık ve isyanla geçti. Hakem'in karşılaştığı ilk problem, babası tarafından Kuzey Afrika'ya sürgün edilen amcaları Süleyman ve Abdullah'ın Endülü's'e dönerek emirlik iddiasıyla ayaklanmaları oldu. Abdullah, Ubeydullah ve Abdülmelik adlı iki oğlu ile birlikte Charlemagne'ın yanına gidip Berşelüne (Barcelona) ve Ebro'ya yapacağı seferlerde kendisine destek sağlamayı teklif etti. Ancak Hakem, Abdullah'ı bir miktar mal ve para vererek Belensiye'de (Valensiye) kalmaya razı etti. Kurtuba'ya saldıran fakat mağlûp edilen Süleyman ise Mâride'ye (Merida) çekildi ve burada yakalanarak öldürüldü.

Hakem'i daha sonra, Berberîler'in ve bilhassa yerli halktan müslüman olanların (müvelledün) Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Sarakossa), Mâride, Kurtuba (Cordoba) gibi şehirlerde başlattıkları isyanlar meşgul etti. Tuleytula'da nüfusun çoğunluğunu teşkil eden yerli müslümanlar ayaklanarak merkezî idareyi temsil eden Arap valiyi şehirden kovdular (181/797). Bu olayda valinin emrindeki askerlerin halkın evlerine yerleştirilmesi, eski Vizigot başşehri olan Tuleytula'da aristokrat ailelerin çokluğu ve bunların şehri kendilerinin idare etmek istemesi gibi faktörlerin rolü bulunuyordu. I. Hakem'in Tuleytula'ya vali tayin ettiği yerli müslümanlardan Amrûs b. Yûsuf, bir ziyafet esnasında isyancıların önde gelen temsilcilerinden birçoğunu öldürterek isyanı bastırdı (191/807). Ancak bu icrat uzun vadede şehirde merkezî idareye ve Araplar'a karşı duyulan husumetin iyice derinleşmesine ve sonuçta Tuleytula'nın isyanlara sahne olmasına zemin hazırladı. 199'da (814-15) isyancılara göz dağı vermek için Tuleytula üzerine yürüyen Hakem şehrin yukarı kısımlarını yakıp yıktı.

Tuleytula'dan sonra Kurtuba'da da oldukça tehlikeli isyan teşebbüsleri oldu. I. Hişâm'ın fukahaya özel bir değer vermesi onları devlet işlerinde söz sahibi bir zümre haline getirmişti. Buna karşılık Hakem ibadetleri ifa etmiyor, halktan uzak duruyor, fukahaya bekledikleri ilgiyi göstermiyor ve onların nüfuzunu kırma-ya çalışıyordu. Başta fukaha olmak üzere bu durumdan rahatsız olanlar Hakem'i tahttan indirmek için harekete geçtilerse de Hakem'in bu teşebbüsten zamanında haberdar olması sebebiyle planlarını gerçekleştiremediler. Aralarında fakih Yahyâ b. Mudar el-Yahsubî, Mûsâ b. Sâlim el-Havlânî ve oğlunun da bulunduğu yetmiş iki kişi idam edildi (189/805). Fukahanın kıskırttığı halk camii önlerinde Hakem'i açıktan açığa suçlamaya başladı. Öte yandan Hakem'in, Kurtuba'nın özellikle kenar mahallelerinde (rabaz) büyük zayıata sebep olan sel felâketinin tesirleri henüz ortadan kalkmadan esnafa yeni bir vergi yüklemesi Kurtuba halkını galeyana getirdi (202/817-18). Hakem, evleri ve dükkânları ateşe verdirek bu son derece ciddi isyanın da üstesinden gelmeyi başardı. Muhafızlarının üç gün süren zulmünden sonra isyanın merkezi olan şehrin güneyindeki kenar mahallenin yıkılmasını ve sakinlerinin sürgün edilmesini emretti. Bu olay sebebiyle I. Hakem Rabazî nisbesiyle meşhur oldu. Rabazîlilerin bir kısmı Endülü's'ün başka şehirlerine dağıldı. Asıl çoğunluğu oluşturanlar ise önce Kuzey Afrika'ya geçtiler. Bunların bir bölümü bu sırada İdrîsîler tarafından yeni kurulmakta olan Fas şehrine yerleşti. Mısır'a giden bir grup da daha sonra Girit adasını zaptetti.

Diğer taraftan Mâride ve Sarakusta gibi şehirlerde de isyanlar patlak verdi. Mâride'de 190 (806) yılında Berberîler'in başlattığı ve zaman zaman yerli müslümanların da katıldığı isyan ancak yedi yıl sonra bastırılabilirdi. Benî Seleme adlı Arap kabilesinin baskılarına karşı yerli müslümanların Sarakusta'da başlattığı ayaklanma ise Tutile (Tudela), Lâride (Lérída), Veşka (Huesca) şehirlerini içine alarak bütün Sağrûla'lâ bölgesine yayıldı ve ancak 186 (802) yılında isyanın lideri Behlûl b. Merzûk'un öldürülmesiyle sona erdi. Hakem daha sonraki yıllarda isyanları tamamıyla bastırarak ülkede huzur ve güvenliği sağlamayı başarmıştır.

Hakem'in zamanının büyük bir bölümünü isyanlarla meşgul olarak geçirmesi dış seferlere gereken önemi vermesine imkân tanımadı; bu durumdan faydalanan Franklar 185 (801) yılında Berşelûne'yi işgal ettiler. 193'te (809) Turtûşe'yi (Tortosa) istilâ etmek istedilerse de başarılı olamadılar.

I. Hakem mizaç bakımından son derece sert, dinî hayatı itibarıyla lâkayt, adalet konusunda ise çok hassastı. Endülüs Emevî hükümdarları arasında ilk olarak ücretli asker toplayan, ikmal, destek ve hizmet birliklerini oluşturan ve onları memlûk edinen Hakem bazı devlet işlerine bizzat nezaret ederdi. Hakem cesareti, atılganlığı ve istikrarı sağlaması bakımından Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a benzetilir. Bütün bu vasıfları yanında aynı zamanda iyi bir şair olan Hakem (İbn İzârî, II, 76) 25 Zilhicce 206 (21 Mayıs 822) tarihinde vefat ettiğinde oğlu II. Abdurrahman'a istikrara kavuşmuş, kurumları yerleşmiş bir devlet bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kütüyye, *Târîhu iftitâhî'l-Endelûs* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Kahire 1402/1982, s. 64-74; *Ah'bâr Mecmû'a*, s. 113 vd.; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, Kahire 1396/1966, s. 10; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, Kahire 1967, s. 14; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi telhîşi ahbârî'l-Mağrib* (nşr. M. Saîd el-Uryân - Muhammed el-Arabî), Dârülbeyzâ 1978, s. 33 vd.; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ* (nşr. Hüseyin Münis), Kahire 1963, I, 43-49; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, I, 38-45, 125, 144-146; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 68-80; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 125-127; Makkarî, *Nefhu't-ţib* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1949, I, 319-321; *Zikru bilâdî'l-Endelûs* (nşr. L. Molina), Madrid 1983, s. 124-133; *Dozy, Spanish Islam*, s. 250-259; a.mlf., *Histoire des musulmans d'Espagnes*, Madrid 1984, II, 57 vd.; Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-müslimîn ve âşârühüm fi'l-Endelûs*, İskenderiye 1961, s. 220-227; M. Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelûs*, Kahire 1969, I/1, s. 230-254; Chejne, *Muslim Spain*, s. 13, 19-20, 137, 144-145, 150, 225, 267, 372; Abdülmecîd Na'nâ, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fi'l-Endelûs*, Beyrut, ts. (Dârü'n-Nahdatî'l-Arabiyye), s. 183-204; İbrâhîm Beydûn, *el-Ümerâ'ü'l-Emeviyyüne's-su'arâ' fi'l-Endelûs*, Beyrut 1987, s. 162-168; Cebrâil Süleyman Cebbûr, *el-Mülükü's-su'arâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 214-218; Hâlid es-Sûfî, *Târîhu'l-'Arab fi'l-Endelûs*, Bingazi 1980, II, 125-167; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 267-268; E. Lévi-Provençal, *España Musulmana*, Madrid 1987, IV, 99-122; a.mlf., "Toledo", *IA*, XII/1, s. 428; M. Schmitz, "Hakem", a.e., V/1, s. 99-100; A. Huici Miranda, "al-Hakam I", *EP* (İng.), III, 73-74.

MEHMET ÖZDEMİR

HAKEM II

(الحكم)

Ebû'l-Mutarrif el-Müstansır-Billâh
el-Hakem b. Abdurrahmân
b. Muhammed el-Ümevî
(ö. 366/976)

Endülüs Emevî halifesi
(961-976).

303 (915) yılında doğdu. Annesi Mihrican adlı bir câriyedir. Veliiahtlığı esnasında valilik ve ordu kumandanlığı yaptığı için iyi bir idareci olarak yetişti. Babası III. Abdurrahman'ın ölümü üzerine el-Müstansır-Billâh lakabıyla halife ilân edildi (3 Ramazan 350/16 Ekim 961).

Hakem, babası tarafından sağlanan iç istikrarı ciddi bir engelle karşılaşmadan sürdürmeyi başardığı gibi Fâtımîler'e karşı III. Abdurrahman'ın Mağrib'de elde ettiği gücü ve buna bağlı olarak oluşturduğu dengeyi korudu. Endülüs Emevî Devleti'nin nüfuz alanına giren Mağrib topraklarında Fâtımîler'in desteğiyle istiklâl peşinde koşan İdrîsîler'i meşhur kumandanlarından Gâlib b. Abdurrahman vasıtasıyla çökerterek dengeyi kısmen Endülüs Emevî Devleti'nin lehine çevirdi. 360 (971) yılında Normanlar'ın Endülüs'ün batı sahillerine düzenledikleri hücumlar, yine Gâlib b. Abdurrahman'ın idaresindeki güçlü Endülüs donanması tarafından püskürtüldü ve Normanlar'a ağır kayıplar verdirildi.

III. Abdurrahman'ın desteğiyle Leon Krallığı'nın başına geçen ve buna karşılık elindeki bazı kaleleri müslümanlara bırakmayı taahhüt eden Sancho, II. Hakem'in yumuşak ve sakin şahsiyetini fırsat bilerek taahhüdünden vazgeçti. Ancak Hakem, önce taht konusunda Sancho'ya muhalefet eden kardeşi IV. Ordono'yu destekleyip daha sonra da gönderdiği ordularla Leon Krallığı'nı ve ona yardım eden Kastilya (Castilla/Kaştâle) ve Navarra (Nebre) krallıklarını bozguna uğratmak suretiyle Endülüs Emevî Devleti'nin üstünlüğünü bir kere daha kabul ettirdi ve Kral Sancho'nun taahhüdünü yerine getirmesini sağladı.

Cemâziyelâhir 365'te (Şubat 976) on bir yaşındaki oğlu Hişâm'ı veliaht tayin edip devlet adamlarının biatını alan II. Hakem 3 Safer 366 (1 Ekim 976) tarihinde vefat etti. Bazı tarihçiler, onun ölümlüyle Endülüs Emevî Devleti'nin gerileme dönemine girdiğini ileri sürerler (İA, V/1, s. 100).

II. Hakem âlim ve dindar bir hükümdar olup bundan dolayı "ahkem" (en bilge kişi) diye anılır. İlim ve medeniyetin gelişmesi için büyük gayret sarfeden II. Hakem'in Kurtuba'da tesis ettiği kütüphanede 400.000'e yakın kitabın bulunduğu rivayet edilir. Burada mevcut kitapların katalogları ellişer sayfalık kırk dört ciltten oluşmaktaydı. Hakem bu kitapların bir kısmını okumuş ve kenarlarına not düşmüştü. Onun Kahire, Dimaşk, Bağdat, Mekke, Medine, Kayrevan gibi ilim ve kültür merkezlerinde kitap toplamakla görevli temsilcileri bulunuyordu. Doğu'da telif edilen kitaplardan bunlar henüz orada tanınmadan haberdar oluyordu. Meselâ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğâni* adlı bir eser yazmakla meşgul olduğunu duyunca 1000 dinar göndererek kendisi için bir nüsha istemiş, Ebû'l-Ferec de tamamladığı eserini bir şiiri ve Ümeyyeoğulları'na dair bir çalışması ile birlikte ona göndermiştir. II. Hakem, Ebû Bekir el-Ebherî'yi de İbn Abdülhakem'in *Muhtaşar*'ını şerhetmesi için teşvik etmiştir. Bu dönemde artan refaha ve gelişen eğitim seviyesine paralel olarak kitap toplama merakı Kurtuba halkını da sarmış ve bu sebeple, "İşbiliye'de bir âlim ölünce kitapları satılmak istenirse Kurtuba'ya götürülür" sözü dâbimesel haline gelmiştir.

Özellikle cebir, geometri, astronomi ve tıp gibi ilimlerin (ulûm-i riyâziyye) büyük gelişme gösterdiği Kurtuba Medresesi'ni devrin en meşhur ilim merkezi haline getiren II. Hakem İbnü'l-Kütüyye, Ebû Bekir b. Muâviye el-Kureşî ve Ebû Ali el-Kâfî gibi bilginlerin burada ders vermesini sağlamıştır. Birçok âlim onun sarayına giderek himayesi altına girmiş, sarayda düzenlenen ilmî toplantılarda fikirlerini rahatça ifade etme imkânı bulmuştur. Eğitimin gelişmesi ve yaygınlaşması için de gayret sarfeden Hakem özellikle fakir çocukların eğitimi için okullar açtırmıştır. Sadece Kurtuba'da bu türden yirmi yedi okul bulunmaktaydı. Hakem'in bu icraatı, Avrupa'da din adamları dışında pek az kişinin okuma yazma bildiği bir dönemde halkın büyük çoğunluğunun okur yazar olmasını temin etmiştir.

II. Hakem, Kurtuba Ulucamii'ni genişletip mihrabın üzerindeki kubbeyi tamamlatmış ve Bizans'tan getirdiği sanatkârlara camiye tezyin ettirmiştir. Ayrıca camiye kurşun borularla su getirt-